

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

ISSN: 2822-4949

Cilt | Volume 4 Sayı | Number 1

Haziran | June 2025

İzmir'deki Kolera Salgınlarına Dair Bazı Tespitler (1831-1916)

Some Observations on Cholera Epidemics in Izmir (1831-1916)

Erol KARCI

İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Doç. Dr.
Izmir Bakırçay University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Assoc. Prof.
İzmir, Türkiye

ekarci06@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-3326-4283> | <https://ror.org/017v96566>

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 19 Mayıs 2025

Kabul Tarihi/Accepted: 30 Haziran 2025

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2025

Atıf/Cite As

Karci, Erol "İzmir'deki Kolera Salgınlarına Dair Bazı Tespitler (1831-1916)" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran / June, 2025) 4/1

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermedi i teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Yazarlar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: info@dasitad.com |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Complaints: info@dasitad.com |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Grant Support: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Some Observations on Cholera Epidemics in Izmir (1831-1916)

Abstract: Although their names and periods of emergence are different, epidemics have played an important role in human deaths throughout history. The first thing that comes to mind when it comes to epidemics is undoubtedly the plague. The reason for this situation is the devastation caused by the plague during its reign in Europe. Plague ceased to be a problem for Western Europe as of the end of the 17th century. Cholera, which was to replace it in the following period, was a local disease of the Indian geography until 1817. After this date, cholera, which spread outside India, caused major pandemics in the 19th century and caused many people to lose their lives. The Ottoman Empire, located on important trade routes, and Izmir, its trade gateway to Anatolia, faced many cholera epidemics in the 19th century. The first cholera epidemic in Izmir occurred in 1831 and caused many casualties. The observations of European doctors about this epidemic are remarkable. The second cholera outbreak in Izmir occurred in 1848 and caused great panic. This panic caused approximately 50000 people to leave the city. Cholera, which infected Izmir due to the Crimean War, caused a new wave of epidemics between 1852 and 1859. However, the epidemic in this period remained limited. Cholera, whose existence was officially declared on 6 July 1865, caused casualties among all residents of the city, especially Jews. Mehmet Raşit Pasha, the Governor of İzmir at the time, provided successful services during this epidemic. Between 1892-1895, there was almost no Ottoman city untouched by cholera. In the summer of 1893, cholera visited Izmir once again. Chief Inspector of Sanitation Bonkowski Pasha was sent to Izmir to make investigations and take the necessary measures. His findings and studies were effective in preventing the epidemic. During the cholera outbreaks in İzmir, some exemplary acts of charity and humanity were also observed. However, it should be noted that cholera epidemics damaged the demographic structure of the city as well as its economy. In this study, it is aimed to provide information about the main cholera epidemics in Izmir. In addition, some issues that attracted our attention during the epidemics are also included. In our study, Ottoman archive documents and research works related to our subject were used as sources.

Keywords: Ottoman Empire, Cholera, Izmir Pandemic, Epidemic.

İzmir'deki Kolera Salgınlarına Dair Bazı Tespitler (1831-1916)

Öz: İsimleri ve ortaya çıktıkları dönemler farklı olmakla birlikte salgın hastalıklar tarih boyunca insan ölümlerinde önemli rol oynamıştır. Salgın hastalık denildiğinde akla ilk gelen şüphesiz vebadır. Bu durumun nedeni, vebanın Avrupa'da hüküm sürdüğü dönemde yarattığı tahribattır. Veba, 17. yüzyılın sonlarından itibaren Batı Avrupa için bir sorun olmaktan çıkmıştır. İlerleyen süreçte onun yerini alacak olan kolera ise 1817'ye kadar Hindistan coğrafyasının mahalli bir hastalığı idi. Bu tarihten sonra Hindistan dışına da yayılan kolera, 19. yüzyılda büyük pandemiler yapmış ve çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Osmanlı Devleti ve onun Anadolu'ya açılan ticaret kapısı niteliğindeki İzmir, 19. yüzyılda birçok kolera salgını ile karşılaşmıştır. İzmir'de ilk kolera salgını 1831'de görülmüş ve çok sayıda can kaybına neden olmuştur. Bu salgına dair Avrupalı doktorların gözlemleri dikkat çekicidir. İzmir'in karşılaştığı ikinci kolera salgını ise 1848'de meydana gelmiş ve büyük paniğe neden olmuştur. Bu panik yaklaşık 50.000 kişinin şehri terk etmesine yol açmıştır. Kırım Savaşı'nın etkisiyle İzmir'e bulaşan kolera 1852-1859 yılları arasında yeni bir salgın dalgasına neden olmuştur. Ancak bu dönemdeki salgın sınırlı kalmıştır. Varlığı 6 Temmuz 1865'te resmen ilan edilen kolera ise başta Museviler olmak üzere şehrin bütün sakinleri arasında can kaybına neden olmuştur. Dönemin İzmir Valisi Mehmet Raşit Paşa, bu salgın sırasında başarılı hizmetlerde bulunmuştur. 1892-1895 yılları arasında neredeyse koleranın uğramadığı Osmanlı şehri yoktur. 1893 yılının yaz aylarında kolera İzmir'i bir kez daha ziyaret etmiştir. Hıfzıssıhha Başmüfettişi Bonkowski Paşa, incelemeler yapıp ve gerekli tedbirleri alması için İzmir'e gönderilmiştir. Onun tespitleri ve çalışmaları salgının önünün alınmasında etkili olmuştur. İzmir'deki kolera salgınları sırasında hayırseverlik ve insaniyet dolu bazı örnek davranışlar da görülmüştür. Ancak belirtilmesi gereken bir husus kolera salgınlarının şehrin demografik yapısına olduğu gibi ekonomisine de zarar verdiğidir. Çalışmamızda İzmir'de görülen belli başlı kolera salgınları hakkında ana hatlarıyla bilgiler vermek amaçlanmıştır. Ayrıca salgınlar sırasında dikkatimizi çeken bazı hususlara da yer verilmiştir. Çalışmamızda kaynak olarak konumuza ilişkin Osmanlı Arşiv belgeleri ve araştırma eserleri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kolera, İzmir Pandemi, Salgın Hastalık.

Giriş:

Salgın hastalıklar yüzyıllar boyunca deprem, yangın ve kıtlık gibi doğal afetlerle birlikte insan ölümlerinin önemli bir nedeni olmuştur. Hızla yayılarak birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olan salgınlar, devletlerin yıkılmasına ve orduların kırılmasına neden oldukları gibi toplumların demografik ve psikolojik olarak tahrip olmalarına da yol açmışlardır. İnsanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olan salgın hastalıklar toplumların birbirleriyle olan ilişkileri sayesinde yayılma alanları bulmuştur.¹ Öyle ki eski dünya ülkeleri arasındaki ilişkilerin yoğunlaşması toplumlar arasında dolaşan şeylerin sadece mallar, düşünceler ve tekniklerle sınırlı kalmamasına, salgın hastalıklara yol açan mikropların da toplumlar arasında taşınmasına neden olmuştur.²

Yüzyıllardır sayısız salgın hastalıkla mücadele eden insanlığın ortak hafızasında yer edinmiş olan ve salgın denildiğinde ilk akla gelen hastalık şüphesiz vebadır. Bu durumun nedeni, vebanın özellikle Avrupa'da hüküm sürdüğü dönemde nüfusun üçte birini yok etmiş olmasıyla açıklanabilir. Farklı tarihlerde ve farklı bölgelerde meydana gelen özellikle üç veba salgını tarihçiler tarafından daha geniş şekilde ele alınmıştır. Bu salgınlardan ilki 6. yüzyılda İstanbul'da yaşanan *Jüstinyen Vebası*, ikincisi 14. yüzyılda yaşanan ve tarihe kara ölüm yani *black death* olarak geçen veba salgını, sonuncusu ise 19. yüzyılın sonlarında şiddetlenen salgındır.³

Veba, 17. yüzyılın sonlarından itibaren Batı Avrupa için bir sorun olmaktan çıkmıştır. Ancak ticaret yolları üzerinde bulunan Osmanlı Devleti'nde görülmeye devam etmiş ve birçok can kaybına neden olmuştur. Başta İstanbul olmak üzere Selanik, İzmir ve Halep gibi önemli ticaret merkezleri veba salgınları nedeniyle büyük kayıplar vermiştir. Bu hastalık 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı coğrafyasını etkilemeyi sürdürmüştür. 1830'lardan itibaren uygulanmaya başlanan karantina sistemi ve salgının eski gücünü yitirmesi ile veba kısmen kontrol altına alınmıştır. Ancak asıl önemli husus vebadan daha tehlikeli diğer bir hastalık olan koleranın, bu dönemde küresel bir tehdit halini almasıdır. 1817'ye kadar Hindistan'la sınırlı kalan kolera bu tarihten sonra Hindistan dışına yayılmış; Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika'da büyük pandemiler yapmıştır.⁴

1. 1831: İlk Salgın ve İlk Kayıplar

Anadolu'ya açılan önemli bir ticaret kapısı olan İzmir, 19. yüzyıldan itibaren bölgesinin en gelişmiş liman kenti haline gelmiştir. Bu nedenle salgın hastalıklardan da sıkça etkilenmiştir.

¹ Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 6/1, (2017), 27.

² William H. Mc Neill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel (Ankara: Verso-İmge, 1989), 169.

³ Fatih Artvinli, "Salgınların Tarihi: Toplumsal ve Siyasal Açından Kısa Bir Bakış", *Türk Tabipler Birliği, Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*, 2020, 44, https://www.ttb.org.tr/kutuphane/covid-19-rapor_6.pdf (Erişim: 18.05.2025); Veba için bkz. Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 67-91; Osmanlı Devleti'ndeki veba salgınları için özellikle bkz. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 21-65; Nükhet Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, çev. Hazal Yalın, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 171-255.

⁴ Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", 27-28; Koleranın tanımı, tıbbi özellikleri ve Osmanlı coğrafyasında yaptığı salgınlar için bkz. Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007): 4-38; Erol Karcı, *Osmanlı Hükümetlerinin Sağlık Politikaları 1908-1914* (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 423-445.

Osmanlı Devleti'ndeki ilk kolera vakaları 1822'de görülmeye başlamıştır.⁵ Kolera, İzmir'de ise ilk defa 24-25 Eylül 1831'de görülmüştür. Bu hastalık daha önce bilinmediği için vebaya karşı alınan tedbirler alınmıştır. İzmir'de hastalıkların kaynağı genellikle Mısır olarak görüldüğünden Mısır'dan gelen gemilere karşı karantina uygulanırken veba ve kolera vakalarının olduğu dönemlerde İstanbul'dan gelen gemilere karantina uygulanmıyordu. Kaynakların da gösterdiği gibi kolera, Odessa'dan gelen bir gemi vasıtasıyla Haziran 1831'de İstanbul'a ulaşmıştı. İzmir'deki St. Antoine Katolik Hastanesi hekimi Dr. Chessaud'ya göre kolera buradan önce İskenderiye'ye, İskenderiye üzerinden de İzmir'e taşınmıştı. Hastalık ilk olarak şehrin Musevi ve Rum mahallelerinde etkili oldu. Daha sonra ise tüm şehre yayıldı.⁶

İzmirli bir doktor olan Ferrand'ın "*Mémoire sur le Choléra de Smyrne (İzmir Kolera Salgını Üzerine Anılar)*" isimli eseri 1831'de İzmir'de görülen kolera algına dair gözlemlerini içermektedir. Eserde hastaların yaşlarını, cinsiyetlerini, isimlerini, milliyetlerini ve koleraya hangi koşullarda yakalandıklarını belirten Ferrand, tedavilerini de bu bulgular ışığında yapmıştır. Dr. Ferrand, tarafından tedavi edilen 14 kolera hastasından 7'si hayatını kaybetmiştir. 1831-1832 salgını, İzmir'de görülen ve 19. yüzyılın ikinci yarısında sıklaşan kolera salgınlarının ilkidir. Bu salgın ilk olarak, Musevi mahallesinde kendisini göstermiş ve buradan kentin diğer semtlerine yayılmıştır. Salgın sırasında şehir halkından yaklaşık 17.000 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 7.000'e yakını hayatını kaybetmiştir. Daniel Panzac⁷ da Dr. Ferrand'a dayanarak İzmir'deki 1831 kolerasına dair bazı bilgiler vermektedir. Buna göre kolera, 1831 yılı Eylül ayının 24'ünü 25'ine bağlayan gece Musevi Mahallesi'nde ortaya çıkmıştır. Museviler arasında Ekim ayının son günlerine kadar varlığını hissettiren hastalık bu tarihten sonra, önce yakındaki Rum mahallelerine, Ekim ayının 4'ünde veya 5'inde ise tüm şehre yayılmıştır. Bu tarihten itibaren hastalık her yerde özellikle de Türkler arasında şiddetle hüküm sürmüştür. Hastalığın yarattığı korku bütün halkı etkilemiş ve insanlar gruplar halinde kaçmaya başlamıştır. Özellikle İzmir'in varlıklı aileleri güvenliklerini çevre köylerde aramış, halkın önemli bir kesimi de kendisini tecrit etmiştir. Şehirdeki bedestenler, dükkanlar, mağazalar ve kamu binaları kapanmıştır. Sadece farklı milletlere ait dini yapılar açık kalmıştır. 1831-1832 kolera salgını İzmir'de en şiddetli dönemine ulaştığında günde yaklaşık 300 kişinin ölümüne neden olmuştur.⁸

⁵ İbrahim Berci, "İzmir'de Kolera Salgınları (1910-1912)", *Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, S. 9, 2021/Yaz, 366.

⁶ Özgür Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", *Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Dergisi* 8 (2021/Kış), 92-97.

⁷ Daniel Panzac (1933-2012) Fransız asıllı Osmanlı tarihçisidir. Osmanlı Devleti'nde veba konulu tezi iki kitap halinde yayınlanmıştır. 1992'de Osmanlı Devleti ve Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal tarihinin 6. Uluslararası Kongresini hazırlamıştır. Onun birbirleriyle bağlantılı çalışmaları yeni bazı konuları da gündeme getirmiştir. İlk konusu olan hastalıklar (veba ve kolera) tarihine bağlı olarak tarihi demografi hakkında birkaç makale yazmıştır. Ayrıca Osmanlı nüfusuna dair 1941-1990 yılları arasında hazırlanıp basılmış olan araştırmaların bibliyografyasını hazırlamıştır. Panzac, hastalıkların tarihçisi sıfatıyla sağlık adetleri ve politikaları tarihinin de uzmanıydı. Veba ve karantinayla ilgili iki kitabı yanında 20 kadar da makale yazmıştır. Ayrıca döneminin önemli bir sağlık koruma uzmanı olan Adrien Proust hakkında da bir kitap kaleme almıştır. 18. ve 19. yüzyıllardaki salgınların deniz yoluyla yayıldığını tespit etmiştir. Akdeniz denizciliği ile de ilgilenmiştir. Bu araştırmalar için oldukça zengin olan "*Chambre de Commerce de Marseille*" arşivlerinden sıkça faydalanmıştır. Osmanlı Devleti'nde deniz ticareti hakkında yirmiden fazla makale yayınlamıştır. Ayrıca Avrupalılarla Osmanlıların, Osmanlı suları içerisindeki deniz ticaretine dair kitabını da 2004'te bitirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nicolas Vatin, "Panzac, Daniel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), EK-2, 394.

⁸ Rauf Beyru, 19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2005), 27-30.

20 Aralık 1831'e kadar etkisini devam ettiren salgında kolera, yaklaşık 80.000 olan İzmir nüfusunun 16.000-17.000'ine sirayet etmiştir. 1848 salgınına da incelemiş olan Dr. Burguières'in tahminlerine göre hastalık 6.000-7.000 arasında bir can kaybına neden olmuştur. Dr. Chasseaud ise 1831 salgınına İzmir'de görülen 1848 ve 1854 salgını ile kıyasladığında bu ilk salgının daha şiddetli olduğunu belirtir. Ancak ölü sayısına ilişkin herhangi bir bilgi vermemektedir.⁹

2. 1848: İkinci Kolera Salgını

1831'den sonra İzmir'deki ikinci kolera salgını 1848'de görülmüştür.¹⁰ 1848 salgını aslında 1829-1851 yılları arasındaki pandeminin bir parçasıdır.¹¹ 1848'de Avrupa'nın neredeyse tamamında görülen kolera, İzmir ve çevresinde de etkili olmuştur.¹² Paris Tıp Fakültesi hocalarından olan ve kolera salgınına incelemek üzere İzmir'de bulunan Dr. Burguières'in incelemesi sayesinde bu salgının İzmir'deki seyri hakkında önemli bilgiler elde etmekteyiz. İzmir'deki 1848 salgınının kaynağı Dr. Burguières'e göre İstanbul'dur. Eylül 1847'de Trabzon'dan gelen bir gemi ile İstanbul'a ulaşan kolera 1848'de şiddetlenmiştir. 1848 baharında İstanbul'un dışına yayılmaya başlayan hastalık İstanbul'dan, Çeşme'ye asker sevk eden bir gemi ile 12 Haziran'da Çeşme'ye ulaşmıştır. 19-28 Haziran tarihleri arasında Çeşme'de koleraya yakalanan 92 askerden 64'ü hayatını kaybetmiştir. Hastalık, Çeşme'de sivillere de bulaşmış; halk can korkusuyla çevre köylere dağılmıştır. Hatta İzmir'e girmelerine izin verilmeyen birkaç aile Pınarbaşı'na sığınmıştır. Bu aileler vasıtasıyla Pınarbaşı'na da bulaşan kolera 10 gün sonra İzmir'de yayılmaya başlamıştır. Halk paniğe kapılmış ve yaklaşık 50 bin kişi şehri terk etmiştir.¹³

Bu noktada 29 Ağustos 1848 tarihli bir belge dikkat çekicidir. İzmir'de bulunan Miralay Abdullah Bey'in verdiği bilgiye göre İzmir Karantinahanesi yangın nedeniyle zarar görmüştür. Kolera ise bölgedeki şiddetini arttırmaktadır. Günde 250-300 kişi hastalanmakta ve bu nedenle bölge halkı çevre yerleşim birimlerine sığınmaktadır. Hatta muhassıl ve hâkim efendiler dahi şehri terk ederek Bornova'ya gitmişlerdir. Boşalan şehrin korunmasına askerler tarafından özen gösterilmiş;¹⁴ yangında zarar gören karantinahanenin tamiri için de gerekli emirler verilmiştir.¹⁵

Arşiv belgeleri Osmanlı Devleti'nin bu salgınla mücadele için tabip Hacı Hurşit Efendi, Cerrah İsmail, Cerrah Hüseyin ve Cerrah Bedros Efendilerden oluşan bir sıhhiye heyetini görevlendirdiğini gösterir. Alanlarında uzman oldukları vurgulanan bu personelden tabip Hacı Hurşit Efendi'ye 1500, cerrahlara ise 500'er kuruş maaş verilmesi uygun bulunmuştur. Ayrıca

⁹ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 97; 91.

¹⁰ Berci, "İzmir'de Kolera Salgınları (1910-1912)", 366.

¹¹ Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", 32; Bu salgının dünya üzerindeki yayılımı ve etkisi için bkz. R. Pollitzer, *Cholera*, (Geneva: World Health Organization Monograph Series, 1959), 21-30.

¹² Beyru, 19. *Yüzyılda İzmir'de Sağlık*, 48.

¹³ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 97; Fransız konsolosunun 26 Ağustos tarihli mektubuna göre kolera İzmir'de birkaç günden beri şiddetle hüküm sürmektedir. Kentte korku hakimdir. Varlık ailelerin tamamı, fakirlerin ise büyük kısmı şehri terk etmiştir. Şehirden kaçanların sayısı 50000'ni geçmiştir. Bk. Beyru, 19. *Yüzyılda İzmir'de Sağlık*, 48; 1848 kolera salgınına dair gözlemlerini anlatan bir yazarın şu sözleri önemlidir: "Sokağa çıkarsanız, mağaza sahiplerinin her türlü girişi önlemek üzere, kepenklerini kapatmış olduklarını görürsünüz. Yoldan geçenler, birbirleriyle konuşmama kararı aldılar. Tanıdıklarınız belki sizi selamlayabilirler. Ama zorunlu olmadıkça el sıkışmaktan çekinirler". Bk. Rauf Beyru, "XIX. Yüzyıl İzmir'inde Salgın Dönemleri ve Yaşam", *İzmir'in Sağlık Tarihi Kongresi, 1-3 Aralık 2005, Bildiriler*, Editörler: Eren Akçiçek-Onur Kınlı, (İzmir: Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi ve Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, 2009) 286.

¹⁴ Osmanlı Arşivi (BOA.), *Babı Asaflı, Mektubi Kalemi (A.) MKT.*, 145/25.

¹⁵ Osmanlı Arşivi (BOA.), *Sadaret, Meclis-i Vala Evrakı, (A.) MKT. MVL.*, 10/76.

personelin tıbbi malzeme, harcırah ve hayvan ücretlerinin ödenmesi konusunda da gerekli talimatlar verilmiştir.¹⁶ 1848 kolerası sırasında bölge halkına yardımları dokunduğu belirtilen Loui Kostan(?) isimli doktorun ödüllendirilmesi konusunda İzmir halkından 27 kişi hükümete müracaat etmiştir. İncelediğimiz belgeye göre kolera Urla'da şiddetle ortaya çıkıp 16 gün devam ettikten sonra sona ermiştir. Bu süre zarfında birçok insan hastalık nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Belgede bunların çoğunluğunun Müslüman olduğu belirtilerek bunun nedeninin *hastalıktan korunma konusundaki dikkatsizlik* olduğu da ifade edilmiştir. Ayrıca bölgeye memur olarak gönderilen Dr. Loui Kostan'ın, hastalığın Urla'da ortaya çıkmasından sonra İzmir Kaymakamlığını uyardığı, kendisi iki defa kolera ya yakalanmasına rağmen hastalara yardımdan geri durmadığı ve gerek İzmir'deki gerekse Urla'daki çalışmalarının takdire şayan olduğu belirtilerek ödüllendirilmesi istenilmiştir.¹⁷

Sıhhiye İdaresi'nin verilerine göre bu dönemde kolera kaynaklı 737 ölüm vakası gerçekleşmiştir. Salgından sonra elde edilen veriler 22 Temmuz ile 18 Ekim tarihleri arasında 1103 kişinin (372'si Müslüman, 376'sı Rum, 76'sı Katolik, 26'sı Ermeni ve 253'ü Musevi) kolera nedeniyle hayatını kaybettiğini gösterir. Ancak Dr. Burguieres'in tahminlerine göre gerçek can kaybı 1950 kişi civarındadır.¹⁸ 25 Ekim 1848 tarihli bir belge İzmir muhassılı tarafından şehirdeki kolera'nın sona erdiğine dair İstanbul'a bilgi verildiğini göstermektedir.¹⁹ Mösyö J.D. Noary isimli bir şahıs bu salgın döneminde İzmir'de kolera nedeniyle zor durumda kalan halka yardım için kampanya başlatmış ve kendi tabiriyle bir "*Meclis-i İane (Yardım Meclisi)*" oluşturmuştur. Bu meclise dair hazırlamış olduğu layihayı sadaret makamına sunan Mösyö Noary, söz konusu meclise merhamet sahibi birçok kişinin yardım ettiğini, her hafta iki yüzden fazla ailenin sekiz günlük ekmeklerini tedarik etmeye yetecek kadar nakdi yardım topladığını ancak bu durumun sadece sekiz ay idare edebileceğini belirtmiştir. Bu nedenle İstanbul gibi kalabalık bir şehirde günde en az 20 para vererek meclislerine yardım edebilecek on bin kişinin bulunabileceğini ve bu sayede her hafta ihtiyaç sahiplerine paylaştırılmak üzere otuz beş bin kuruşun tedarik edilebileceğini belirtmiş ve bu konuda yardım talep etmiştir.²⁰

3. 1852-1859 Yılları Arasında Kolera Salgınları ve İzmir

Kolera, İzmir'de 1852-1859 yılları arasında da etkili olmuştur. Bu dönem kolera'nın üçüncü pandemi dönemidir.²¹ 4 Aralık 1852 tarihli bir belge Osmanlı makamlarının çevrede görülen kolera vakalarını haber aldığını ve buna uygun şekilde hareket ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu doğrultuda sokaklardaki çöplerin ve su birikintilerinin kaldırılması ile temizlik hususuna dikkat edilmesi konusunda ilgililere gerekli emirler verilmiştir. Belgede

¹⁶ BOA. A/MKT.137/91.

¹⁷ Osmanlı Arşivi (BOA.), *Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR. TO.)*, 410/31.

¹⁸ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", s. 97-98; Rauf Beyru'nun eserinde verdiği bilgiye göre temmuz ayından itibaren İzmir'in tüm semtlerinde görülen kolera salgını nedeniyle 2529 kişi hayatını kaybetmiştir. İngiliz konsolosluğu tarafından günü gününe tutulan liste eğer doğru kabul edilecek olursa 1848 İzmir kolerası temmuz ayı zarfında ve Ağustos'un ilk yarısında hafif bir gelişme göstermiş, şiddetli dönemini ise Ağustos'un ikinci yarısında ve biraz da Eylül'ün ilk haftasında yaşamıştır. Salgın daha sonra giderek etkisini kaybetmiştir. Şehirde Fransızca olarak yayın yapan *İmpartial* gazetesindeki son kolera haberini baz alarak da salgının aralık ayı başlarında sona erdiği söylenebilir. Bk. Beyru, 19. *Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, 48-55.

¹⁹ BOA. A./MKT. 156/73.

²⁰ BOA. HR.TO. 410/30.

²¹ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 98; 1852-1859 yılları arasında kolera'nın dünya genelindeki yayılımı ve etkileri için bkz. Pollitzer, *Cholera*, 30-31.

şimdilik koleraya dair bir iz görülmediği ancak verilen emirlere uygun olarak kaymakamlıklara, kaza müdürlerine, İzmir Karantinasına ayrı ayrı bilgi verildiği gibi köy ve mahalle imamlarıyla muhtarlarına da gerekli uyarılar yapıldığı belirtilmektedir.²²

1854'te koleranın Yunanistan'da görülmesi üzerine gerekli sağlık tedbirlerinin alınması için İzmir Karantinası Müdürü Ratıp Efendi nezdinde bir sağlık heyeti görevlendirilmiştir.²³ Alınmaya çalışılan tedbirlere rağmen Osmanlı Devleti, kolera ile bir kez daha yüzleşmek zorunda kalmıştır. Kırım Savaşı'na rastlayan bu yıllarda hastalık yine deniz yoluyla İzmir'e taşınmıştır. Hastalığı taşıyanlar bu kez Marsilya'dan, İstanbul'a gitmek üzere İzmir'de karaya çıkarılan Fransız askerleridir. 24 Temmuz 1854'ten 7 Aralık 1854'e kadar İzmir'de etkili olan kolera, önceki salgınlara göre oldukça sınırlı kalmıştır. Bu salgında şehir halkından sadece 172 kişi (81'i Rum, 49'u Musevi, 28'i Türk, 12'si Katolik ve 2'si Ermeni) hayatını kaybetmiştir. Kolera, münferit vakalar halinde 1855'e kadar İzmir'de görülmüştür. Çünkü şehir Rusya'ya karşı mücadele eden müttefik kuvvetlerin yaralı askerleri için tesis edilen hastanelere ev sahipliği yapmaktaydı.²⁴

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde veba ve kolera salgınlığının görülmesi Osmanlı Devleti'nde karantina uygulamalarının başlamasına etki etmiştir.²⁵ Kamu sağlığının korunması noktasında önemli olan karantina istasyonlarının kurulması için 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bu sayede Osmanlı limanlarına yanaşan gemilerin mürettebatları ve yolcuları sağlık kontrolünden geçirildiği gibi eşyaları da dezenfekte edilmiştir. 19. yüzyılda deniz ticaretinin en yoğun olduğu limanlardan olan İzmir, Selanik ve Beyrut şehirleri ilk karantina istasyonlarının da kurulduğu yerler arasındadır. Salgın hastalıklara karşı modern cihazlar ilk defa bu şehirlerin karantinahanelerinde kullanılmıştır. İzmir, İstanbul'dan sonra profesyonel karantina organizasyonunun kurulduğu ilk yerdir. Urla'da Klazomen Adası'nda inşa edilen Klazomen Tahaffuzhanesi, 110 derece buhar gücü ile yolcuların eşyalarını dezenfekte eden Fransız Geneste-Herscher marka etüv makinelerinin ilk defa kullanıldığı yerlerdendir. İzmir'in ilk karantinası, şehre oldukça yakın bir noktada 1846'da inşa edilmiştir. Ancak burası 1848'deki yangınla yok olmuş ve karantina 1866-1869 yılları arasında Urla'daki, Klazomen Adası'na taşınmıştır. 1865'te İzmir'de yıkıcı etkiler bırakan kolera salgını bu taşınma sürecini hızlandırmıştır.²⁶

4. Tahrip Edici Bir Vaka: İzmir'de 1865 Kolera Salgını, Musevi Mahallesi ve Başarılı Bir Vali

Osmanlı coğrafyasında ciddi tahribat yaratan 1865 salgını dördüncü kolera epidemisinin bir uzantısıdır. Aslında bu epidemi 1863'te Singapur'da başlamış ve buharlı vapurlar vasıtasıyla Batı'ya doğru yayılmıştır. Hastalık, 21 Mayıs 1865'te Süveyş'e oradan Cidde'ye, Haziran ayında İskenderiye'ye, Temmuz'da Marsilya'ya, Ağustos'ta Tulon'a, Eylül'de ise Paris'e ulaşmıştır. Güney

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Sadaret, Umum Vilayat Evrakı (A.) MKT.UM.* 116/78.

²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT.)* 84/88; BOA. HR. MKT. 85/4; BOA. A. MKT.UM. 167/8.

²⁴ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 98.

²⁵ Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşamı*, 25.

²⁶ Ufuk Adak, "Doğu Akdeniz'de Salgın Hastalıklarla Mücadele: Klazomen (Urla) Tahaffuzhanesi", *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 7/2, (Aralık 2021), 135-136.

Avrupa ülkelerine de bulaşan kolera İspanya, Romanya, Osmanlı ve Rusya topraklarını kasıp kavurmuştur.²⁷

Kolera, Osmanlı topraklarında önce Hicaz'da görülmüştür. O yılın "hacc-ı ekber" olması nedeniyle hacı sayısı 150.000'e ulaşmıştı. Hicaz bölgesine Hintli hacılar vasıtasıyla taşınan koleradan, 15.000 ila 30.000 arasında insanın hayatını kaybettiği düşünülmektedir. Hastalık aynı yıl deniz yoluyla İstanbul'a taşınmıştır. Temmuz 1865'te başlayan "büyük kolera" İstanbul'un gördüğü en büyük felaketlerdendir. Kolera İskenderiye'ye ulaştıktan sonra büyük bir ivme kazanmış ve buradan birçok Osmanlı şehrine yayılmıştır.²⁸

İskenderiye ile bağlantılı liman şehirlerinden biri de İzmir'di. Hastalığın İskenderiye'de etkili olduğu ve insanların şehirden göç etmeye başladığı haberi İzmir'e ulaşmıştı. Bu da İzmir halkı arasında endişe uyandırmıştı çünkü şehri koleraya karşı koruyacak tedbirler yetersizdi. Dahası, İskenderiye'den gelen buharlı gemiler birkaç saatlik bir karantinadan sonra yolcularını serbestçe karaya çıkartabiliyordu. Karantina düzenlemelerine göre, yolculuk süresi de karantina süresine dahil edilmekteydi. Kısacası İzmir'e gelen gemilerin yolcuları sadece birkaç saatlik bir karantinadan sonra şehir halkının arasına karışabiliyordu. Kolera salgını başlamadan önce İzmir halkının sağlık durumu genel olarak iyiydi. 1865 salgınının İzmir'deki ilk belirtileri 6 ve 19 Haziran'da iki çocukta görüldü. Her iki vaka da ölümle sonuçlandı. Ancak bu iki vaka doktorların dikkatini çok fazla çekmedi. Tam bu sıralarda Avusturya'nın Lloyd Firması'na ait *Arciduchessa Carlotta* isimli buharlı gemi 20 Haziran'da Mısır'dan hareket ederek 23 Haziran'da İzmir'e ulaşmıştı. Geminin yolcuları sadece birkaç saat karantinaya alınmış ve gemiye 24 Haziran sabahı temiz pratika verilmişti. Aynı günün gecesi iki yolcuda kolera görüldü. Bunlardan biri hayatını kaybetti. Bunun üzerine geminin karantinası 10 gün daha uzatıldı. Şehirdeki bir diğer vaka ise İmamoğlu Hanı'nın yakınındaki bir evde ikamet eden Ermeni bir kadındı. 24 Haziran'da kolera nedeniyle hayatını kaybeden bu kadın dördüncü kolera salgını döneminde şehrin ilk kaybı olarak kayıtlara geçti.²⁹

25 Haziran'da *Arciduchessa Carlotta*'da iki kolera vakası daha görüldü. 4 Temmuz'dan itibaren ise hastalık şehrin Türk, Musevi ve Ermeni sakinleri arasında görülmeye başlandı. 5 ve 6 Temmuz'da vakalar devam etti. 16 Haziran'dan 6 Temmuz'a kadar İzmir'de ve karantinada 21 kolera vakası görüldü. Bunlardan 18'i hayatını kaybetti. Bunun üzerine İzmir Sıhhiye İdaresi, 6 Temmuz'da İzmir'de koleranın varlığını resmen ilan etti. Bu durum halk arasında paniğe neden oldu. İzmirliiler şehri terk etme hazırlıklarına başladı. Karantina süresinin kısılgına ya da koleranın bulaşıcı bir hastalık olup olmadığına dair şehirdeki hekimlerin tartışmaları devam ederken ölümlere şahit olan halk şehirden ayrılmaya başladı. Bu durum bazı kalabalık mekanların boşalmasını sağladığı için olumlu etki yaptı. 7-10 Temmuz arasındaki vakalar Fasulye Meydanı, Aya Dimitri ve Aya Katerina'da görüldü. 11 Temmuz'da ise hastalık Musevi mahallesinde kendisini gösterdi. Bu tarihte kolera kaynaklı 14 can kaybı yaşandı. Bunların 11'i şehrin Musevi sakinlerindendi. 12 Temmuz'da yine 14; 13 Temmuz'da ise 10 kişi kolera nedeniyle

²⁷ Nuran Yıldırım, "Büyük Kolera Salgını (1865) ve Mabeyn-i Hümayun Eczacısı Vincent Péche ile Robert Kolej'den Cyrus Hamlin'in Kullandıkları Antikolerik Terkipler", 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-I*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 89.

²⁸ Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, 28-29.

²⁹ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 99-101.

hayatını kaybetti. Bu tarihlerde kolera kaynaklı ölümlerin neredeyse tamamı Museviler arasında gerçekleşti. Bunun nedeni Musevi mahallelerinin hijyen açısından kötü koşullara sahip olmasıydı. 14 ila 20 Temmuz tarihleri arasında kolera kaynaklı ölü sayısı günlük 12, 24, 20, 16, 36 ve 23'tü. Dr. Chasneaud'a göre bu rakamlar gerçeklerden uzaktı. O, İzmir'de hastaların ve ölümlerin kaydına ilişkin düzensiz bir hizmetin olduğunu düşünüyordu. Bu arada Museviler arasında görülen yüksek ölüm oranları Musevi cemaati arasında paniğe neden oldu. Musevilerin büyük bir kısmı Pınarbaşı, Bîrunâbâd³⁰, Sevdiköy ve Kemalpaşa'ya hatta daha iç kesimlere göç ettiler. Önemli bir kısmı şehri terk etmesine rağmen Museviler arasındaki ölüm oranının yüksekliği 20 Temmuz'dan sonra da devam etti. İmkân bulanlar kendilerini şehrin dışına attı. Yol boyunca Buca, Hacılar ve Bîrunâbad düzlüklerindeki ağaçların altında kamp yapmak zorunda kaldılar. Fakat hayatlarını buralarda kaybedenlerin cesetleri gömülmeden orada kaldı. Çünkü mezarıcılar dahi ölmüştü. Hahamlar ise cemaatlerini terk etmişlerdi. Koleranın pençesindeki Museviler, kaçış bölgelerinde yemek dahi bulamıyorlardı. *İmpartial* gazetesine göre "...bir hafta içerisinde 98 Yahudi (Musevi) yıkık dökük evlerde hastalıktan yatmakta ve ölümlerini beklemekte idi. Bu 98 ölü ile ilgilenen kişi ise bir Müslüman, Raşit Paşa oldu..."³¹

İzmir Valisi Mehmet Raşit Paşa³², şehri terk eden ve kötü şartlarda yaşamak zorunda kalanlar için İstanbul'dan çadır talebinde bulundu. Bunun üzerine 200 çadır gönderildi. Çadırlar Kadifekale sırtlarında kuruldu ve şehrin Musevi sakinleri yerleştirildi.³³ Museviler 25 Temmuz'dan itibaren kalabalık kamp yerlerini terk etmeye başladılar. Yine bu tarihte boşaltılan hanlarda ölüm oranları azalmaya başladı. 21 Temmuz ile 3 Ağustos arasında İzmir'de koleradan 474 kişi vefat etti. Bunlardan 217'si Musevi, 138'i Rum, 77'si Türk, 19'u Ermeni, 25'i ise Katolik ve Protestan'dı. Aslında 23 Temmuz'dan itibaren Museviler arasındaki ölüm oranları belirgin bir şekilde azalmaya başlamıştı. Bununla birlikte hastalığın yayılması için müsait yerler konumundaki Rum mahalleleri, Aya Yorgi, Büyük Taverna ve Arap Han gibi yerler hastalığın merkezleri haline gelmişti. Buralarda kalabalık ve sefalet dolu bir yaşam mevcuttu. Salgın 29, 30, 31 Temmuz ile 1 Ağustos'ta İzmir'de zirve yaptı. Bu dört gün içerisinde şehirde 300'den fazla insan koleradan vefat etti. Ölüm oranları bu kez Türkler ve Rumlar arasında yüksekti. Salgın, 4 Ağustos'tan itibaren salınımlar yapmaya başladı. 4 Ağustos ile 4 Eylül arasındaki 1 aylık sürede toplam ölüm sayısı 459 olmuştu. Bunların 243'ü Rum, 80'ni Türk, 51'i Musevi, 23'ü Ermeni, 69'u

³⁰ Bazı kaynaklarda Bîrunâbâd ya da Bîrunova olarak belirtilen yer günümüzdeki Bornova'dır. Bk. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2017), 123.

³¹ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 101.

³² Mehmet Raşit Paşa, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın maiyetinden olan Dramalı Hasan Paşa'nın oğlu olarak 1825'te Kahire'de doğdu. Kavalalı tarafından 1844'te eğitim için Fransa'ya gönderilen öğrencilerdendir. Eğitimini tamamladıktan sonra Mısır'a geri döndü ve Ahkâm-ı Mısırye azası olarak Mısır bürokrasisinde ilk memurluk görevine başladı. 1851'de babası Dramalı Hasan Paşa'nın, Mısır Valisi Abbas Hilmi Paşa ile yaşadığı anlaşmazlık sonucunda Mısır'dan ayrılarak İstanbul'a geldi. Fransızcaya hâkim olmasının da avantajıyla Tercüme Odasına girdi. Üç sene burada memuriyette bulunduktan sonra Erdek ve Tekirdağ kaymakamlıkları yaptı. Daha sonra Tulca Mutasarrıfı oldu. Buradaki başarılı hizmetlerinden sonra İskodra Mutasarrıflığına tayin edildi. İzmir Valisi Kabûli Paşa'nın istifasından sonra 11 Aralık 1864'te İzmir Valiliğine tayin edildi. Mehmet Raşit Paşa, bir buçuk yıl süren İzmir Valiliği sırasında beklentileri boşa çıkarmadı. Özellikle şehirde görülen kolera salgını sırasında gösterdiği gayretlerden dolayı birinci rütbeden Mecidiye Nişanına layık görüldü. Hatta İzmir'deki görevinde gösterdiği başarılar Babiâli'nin kendisine duyduğu güvenin artmasına ve Suriye Valiliği görevine getirilmesine de zemin hazırladı. Bkz. Sinan Çakar, "Tanzimat Devri'nde Reformist Bir Vali: Mehmed Râşid Paşa'nın Suriye Vilayeti Valiliği (1866-1871)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 8/2, (2021), 201-202.

³³ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 101-102; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Sadaret, Mühimme Kalemi Evrakı (A.) MKT.MHM.* 338/39; BOA. A. MKT. MHM. 338/49.

Katolik ve Protestan'dı. 28 Ağustos'a kadar düzenli şekilde azalma eğilimi gösteren hastalık bu tarihte yeniden yükselişe geçti. Rumlar ile Katolikler arasında can kayıpları yaşandı. 5 Eylül'den 19 Eylül'e kadar münferit kolera vakaları görülmeye devam etti. 19 Eylül-13 Ekim arasında ise hiç vaka görülmedi. 15-26 Ekim arasında yeniden münferit vakalar görülürken, 26 Ekim'den 10 Kasım'a kadar yeniden bir yavaşlama evresine görüldü. Bu salgın döneminde şehirde koleradan kaynaklanan son can kaybı ise 5 Aralık'ta oldu.³⁴

5. 1893 Kolera Salgını: Bonkowski Paşa'nın Rolü ve Hayırsever Bir Eczacı

Bilindiği üzere Osmanlı coğrafyası 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren kolera salgınlarına maruz kalmıştır. 1892-1895 yılları arasında ise neredeyse kolera'nın uğramadığı Osmanlı şehri kalmamıştır.³⁵ Bu salgın 1892'de Hindistan'ın Kuzeybatı eyaletlerinde ortaya çıkmış ve buradan dünyanın birçok noktasına yayılmıştır. Hastalık hem Rusya hem de Hicaz bölgesinden Osmanlı topraklarına sirayet etmiştir. 1893'te Hicaz'da etkili olan salgın o tarihe kadar görülen salgınların en şiddetlisidir.³⁶ Hicaz'daki tehlikenin büyüklüğünü fark eden Osmanlı hükümeti salgının yayılmasını önlemek adına birçok tedbir almıştır. Alınan tedbirlere rağmen kolera Anadolu topraklarına girmiş ve neredeyse bütün Anadolu'ya yayılarak Ağustos 1893'te İstanbul'da da salgına yol açmıştır.³⁷ Kolera'nın İstanbul'daki varlığı 12 Ağustos 1893'te resmen ilan edilmiştir.³⁸ Ancak kaynaklar kolera'nın İzmir'i, İstanbul'dan önce tehdit etmeye başladığını göstermektedir. Geçmişteki acı tecrübeler İzmir'de ciddi bir paniğe yol açmıştır. Bu dönemde bazı yerel gazeteler halkı paniğe sevk etmemek için hastalığın ismi konusunda farklı ifadelerle yer vermişlerdir. Örneğin *Hizmet* gazetesi İzmir'de hastalık görüldüğünde *illet-i sâriye*, *illet-i malume*, *illet-i meşkuke* ya da daha basit bir şekilde *şüpheli hastalık* ifadelerini kullanmıştır. Basında yer alan haberlerde hastalığın kolera olmadığı belirtilmiş, hatta hastalığın ciddi olmadığına dair veriler ortaya konmuştur. 5 Ağustos'a gelindiğinde gazetelerde, İzmir'de halen kolera olmadığına dair haberlere yer verildiği görülür. Bununla birlikte bazı Rum gazeteleri İzmir'de kolera'nın bulunduğu dair kapsamlı haberler yayınlamış; bir kısım Rum doktor da bu yönde fikir beyan etmişlerdir. Ancak Fransız gazeteleri ile Avrupalı doktorlar İzmir'de kolera olmadığını belirtmiş; yayınlanan bir makalede bu durum delilleriyle ortaya konmuştur. İzmir doktorlarından bazılarının bu konudaki olumsuz yaklaşımının şehirdeki ticari faaliyetleri kötü yönde etkilediği belirtilerek dışarıdan getirtilecek uzman bir doktorun salgın söylentisine son vermesi temenni edilmiştir.³⁹

Her ne kadar uzun bir süre hastalığın kolera olmadığı savunulduysa da alınan önlemlerin kolera'ya karşı olduğunu görmek mümkündür. Öyle ki İstanbul gazeteleri Aydın Valisinin ağzından hastalığın kolera olmadığını yazdıkları sırada İzmir'de mevcut hastalığa karşı

³⁴ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 102-103.

³⁵ Okan Töre, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım", *Klimik Dergisi* 34/1, (2021), 5.

³⁶ Metin Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)", *TAD*, C. 39, S. 67, 2020, 391; Hicaz bölgesinde görülen 1893 salgınına dair ayrıntılı bilgi için bk. Erol Karıcı, *Doktor Kasım İzzeddin Bey ve Mekke'de Kolera Salgınları (1893-1896)*, Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2020), 95-119.

³⁷ Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)", 392.

³⁸ Nuran Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Suları", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-I*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 136.

³⁹ Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)", 393-396.

yapılan eylem, şehirdeki salgının ortadan kaldırılması ve yayılmasının önlenmesinden başka bir şey değildir.⁴⁰

İzmir'deki şüpheli hastalığa dair Aydın Vilayetinden İstanbul'a bilgi verilmeden önce Yunan hükümetinin kolera vakalarından dolayı İzmir'den geleceklere 11 gün karantina uygulamaya başlaması Osmanlı hükümetini harekete geçirmiştir. İzmir Karantinası tabibinin 26 Temmuz 1893 tarihli telgrafına göre, İzmir Ermeni Hastanesi'nde hastalanan bir hizmetçinin şüpheli hastalığı nedeniyle İzmir'den gelenlerin tedbir amaçlı olarak karantinaya alınmasına karar verilmiştir. Hizmet gazetesinin 29 Temmuz tarihli haberine göre ise 26 Temmuz 1893'ten itibaren İzmir Körfezi'nden hareket edecek gemilerin gidecekleri yere göre Klazomen, Beyrut ya da Trablusgarp tahaffuzhanelerinin birinde 10 gün karantinaya tabi tutulmaları kararlaştırılmıştır. Şehirde hastalık belirtilerinin görülmeye başlanması bazı tedbirleri de beraberinde getirmiştir.⁴¹ Aydın Valisi Hasan Fehmi Paşa başkanlığında şehirdeki doktorlardan oluşan bir "*Fevkalade Komisyon*" oluşturulmuştur. Bu komisyon hastalıkla mücadele için fikir üretmesinin yanında Sıhhiye Meclisi'nin kararlarını uygulayan en üst merci de olmuştur. Bu arada Sıhhiye Meclisi, Sıhhiye Genel Müfettişi Koçoni Efendi'yi bir doktorla birlikte İzmir'e gönderme kararı almıştır. Koçoni Efendi 30 Temmuz 1893'te İzmir'e varmış; şehirde görev yapan 20 doktoru çağırarak salgın hakkında fikir alışverişinde bulunmuştur. Daha sonra doktorlarla yaptığı görüşmeleri ve diğer gözlemlerini Sıhhiye Meclisine rapor etmeye başlamıştır. Bu arada Koçoni Efendi'nin İzmir'e gönderilmesinden bir gün sonra⁴² Hıfzıssıhha Başmüfettişi Mirliwa Charles Bonkowski Paşa da incelemeler yapıp gerekli tedbirleri alması için II. Abdülhamit tarafından İzmir'e gönderilmiştir. 2 Ağustos 1893'te İzmir'e ulaşan Bonkowski Paşa, hemen şehirde teftişe başlamıştır.⁴³ Bonkowski Paşa, izlenimlerini ve II. Abdülhamit tarafından her zaman çok önemsenen tavsiyelerini raporlar şeklinde İstanbul'a göndermeye başlamıştır. Bu salgın döneminde İzmir'de görev yapan bu iki önemli ismin dışında Dr. Karlinski'nin de Avusturya Sefareti aracılığıyla İzmir'e getirilmesine karar verilmiştir.⁴⁴

Bu süreçte hastalığın İzmir'e nereden geldiği ve nasıl yayıldığı soruları üzerinde de durulmuştur. Sıhhiye Meclisi, İzmir Karantina doktorundan hastalığın İngiliz bandıralı bir vapurdan yayılıp yayılmadığı hakkında inceleme yapmasını istemiştir.⁴⁵ Yapılan inceleme sonucunda bunun neredeyse imkânsız olduğu anlaşılmıştır. Aynı yıl Hicaz'da da büyük bir

⁴⁰ Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, 92-93.

⁴¹ Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)", 397-401.

⁴² Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, 93-94.

⁴³ Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)", 402-403; Osmanlı Devleti'nde kolera ile mücadelenin önemli isimlerinden olan Charles Bonkowski Paşa, Osmanlı Devleti'ne 1831'de sığınan bir Leh mültecinin oğlu olarak 1841'de doğmuştur. İlköğretimi sonrasında Türk öğrencilerle eğitim için Avrupa'ya gönderilmiştir. 1868'de yurda döndükten sonra Mekteb-i Tıbbiye'de Kimya Muallim Muavini olarak görev almıştır. Ayrıca eczacılık alanında da önemli çalışmalar yapmıştır. Bu başarıları onu sarayın kimyacısal haline getirmiştir. Bonkowski Paşa, kimyayı gündelik hayattaki bazı problemleri çözmek için kullanmıştır. Ancak onu önemli kılan asıl çalışmaları salgın hastalıklarla mücadele konusundadır. İlk çalışmalarını, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sırasında gelen göçmenler nedeniyle yaşanan salgınlar sırasında yapan Bonkowski Paşa, 1892'de Hıfzıssıhha Başmüfettişi olarak görevlendirilmiştir. Salgınların görüldüğü Selanik, İzmir, İstanbul, Bursa, Eskişehir, Edirne ve Trabzon'da görev yapmıştır. Kolera ile mücadeledeki en önemli çalışmalarından biri Kudüs'ten, Şam'a kadar koleranın yayılmasını önlemek için verdiği mücadeledir. Bkz. Erol Karıcı, "Osmanlı Devleti'nde Bakteriyoloji Öğretiminin Öncüsü Doktor Hamdi Aziz Paşa ve 1902-1904 Irak Kolerasına Dair Tespitleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)* 49, (Ağustos 2020), 403.

⁴⁴ Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, 94-95.

⁴⁵ Hikmet Çil, "Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Charles Bonkowski Paşa'nın Osmanlı Türkiye'sinde Başgösteren 1893-1895 Kolera Salgını Sırasında Aldığı Sağlık önlemleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24/1, (2023), 123.

kolera salgınının yaşanması, mikrobun İzmir'e hacılar tarafından taşındığı ihtimalini gündeme getirmiştir. Hacıları taşıyan birçok gemi hac ibadeti dönüşünde Klazomen tahaffuzhanesinde karantinaya alınmaktaydı. Ancak bu ihtimali kanıtlayan herhangi bir kayda rastlanmamıştır.⁴⁶

İncelediğimiz bazı arşiv belgeleri Ağustos ayının başından itibaren İzmir'deki vaka sayıları hakkında İstanbul'a sıkça bilgi verildiğini göstermektedir. Örneğin 3 Ağustos akşamına kadar yirmi dört saat zarfında İzmir'de 5 yeni vaka görülmüş ve bunlardan biri vefat etmiştir. Daha önce hastalanmış olanlardan ise bir kişi hayatını kaybetmiştir. 4 Ağustos'ta verilen bilgiye göre şehirde 1 yeni hasta vardır. Eski hastalardan ise 3 kişi vefat etmiştir. 7 Ağustos'ta daha önce hastalığa yakalanmış olanlardan 3 kişinin vefat ettiği ayrıca şehrin farklı mahallelerinden hastalığa yakalanmış olan 4 kişiden de birinin vefat ettiği bildirilmiştir. 8 Ağustos'ta verilen bilgiye göre ise hastalığa yeni yakalanmış olan 3 kişiden biri hayatını kaybetmiştir.⁴⁷

Bonkowski Paşa'nın, teftişleri neticesinde ilk olarak şehirde yeterli sayıda doktorun bulunmadığı anlaşılmış ve İstanbul'dan doktor talep edilmiştir. Paşa, 18 Ağustos 1893 tarihli raporunda İzmir'de son günlerde koleranın artış gösterdiğini belirtmiş ve hastalığın kaynağı olarak da şehirdeki Musevileri göstermiştir. Ekibine dört doktor katıldığı halde dört de eczacıya ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Ayrıca şehirdeki hijyen çalışmalarının devam ettiğini ancak Musevilerin birbirleriyle temasları neticesinde vaka sayısının arttığını ifade etmiştir. Hastaların ve şüphelilerin çadırlara alınarak hıfzıssıhha kurallarının yerine getirilmeye çalışıldığını belirten Bonkowski Paşa, raporunda yeteri kadar çadır bulunmadığını da ifade etmiştir. İlerleyen günlerde İzmir'deki çalışmalarını raporlar halinde İstanbul'a göndermeye devam etmiştir. Bunlardan 27 Ağustos 1893 tarihli raporuna göre İzmir'deki koleranın yayılmasını önlemek için İzmir'den Konya ve Hüdavendigar'a kadar olan alanda keşifler yapmıştır. 28 Ağustos'ta İzmir ve Hamidiye arasında teftişte bulunan Bonkowski Paşa, bu teftişine dair 29 Ağustos tarihli raporunu kaleme almıştır. Bu raporda İzmir'e ulaştığı sırada şehirde bulunan Koçoni Efendi'nin gerekli tedbirleri alma noktasında güçlük çıkardığını, temizliğe dikkat etmediğini ve hastaları kalabalık alanlardan uzaklaştıramadığını ifade etmiştir. Ayrıca onun tarafından tayin edilen bazı Rum doktorlara güvenmediğini belirterek Trabzon'da ve diğer bölgelerde koleraya karşı birlikte çalıştığı 5 doktorun hemen İzmir'e gönderilmesini istemiştir. Kısa bir süre sonra bu doktorlar İzmir'e gönderilmişlerdir. Bonkowski Paşa'nın 17 Eylül 1893 tarihli raporu ise iki kısımdan oluşur. Raporun ilk kısmında hastalığın İzmir'e nasıl bulaştığı ve Koçoni Efendi'nin ihmalkarlıkları hakkında bilgiler vermiş; ayrıca Koçoni Efendinin maiyetindeki Rum doktorların işgüzarlıklarına da değinmiştir. Raporun ikinci kısmında koleranın İzmir'de hangi bölgelerde yoğun olduğu ve hastalığa karşı ne gibi önlemlerin alındığına dair bilgiler bulunur. Bonkowski Paşa, İstanbul'a gönderdiği 20 Eylül tarihli raporunda İzmir'de son 24 saatte herhangi bir hastalık görülmediğini belirtmiştir. 21 Eylül'de gelen cevabî yazıda ise Paşa'dan, İstanbul'a dönmesi istenmiştir.⁴⁸

Ekim ayının ortalarına doğru Bonkowski Paşa'nın İzmir ve çevresindeki görevi hastalığın etkisini kaybetmesiyle birlikte sona ermiştir. Paşa İstanbul'a dönmüş ve İzmir'deki fenni temizlik

⁴⁶ Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, 91-92.

⁴⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Yıldız Arşivi, Sıhhiye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. SH.)*, 4/36.

⁴⁸ Çil, "Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Charles Bonkowski Paşa'nın Osmanlı Türkiye'sinde Baş Gösteren 1893-1895 Kolera Salgını Sırasında Aldığı Sağlık Önlemleri", 123-127.

işleri ile diğer tedbirlerin icrası için vilayet jandarma kumandanı Hıfzı Paşa görevlendirilmiştir.⁴⁹ Anlaşıldığı üzere 1893 kolerası Temmuz ayının son günleri itibariyle İzmir’de etkili olmaya başlamıştır. Hastalığın ciddi boyutlara ulaşması ise Ağustos ayından itibaren olmuştur. Temmuz-Kasım 1893 dönemine ait arşiv belgelerine, Tercüman-ı Hakikat gazetesi ile Hizmet gazetesi sayılarına ve bu konuda yapılmış çalışmalara dayanılarak söylenebilir ki Temmuz ayı sonlarından Kasım ayı başına kadar İzmir salgınında en az 503 kişi kolera nedeniyle gözetim altına alınmış ve bunlardan 378’i hayatını kaybetmiştir. Ölümün toplam vakalara oranı %75,1 gibi yüksek bir orana ulaşmıştır. Bununla birlikte tespit edilemeyen ya da kayıtlarda yer almayan vakalar da düşünüldüğünde bu sayı artabilir. Nitekim Mesut Ayar’a göre 1893 Temmuz’unun ortalarından Kasım ayı başına kadar devam eden İzmir salgınında 547 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 405’i vefat etmiştir.⁵⁰

1893 kolera salgını İzmir’in demografik yapısına zarar verdiği gibi ticari hayatına da zarar vermiştir. Bölgede yetişen ürünleri Avrupa’ya ve Amerika’ya taşıyan gemiler gelmediğinden liman boş kalmıştır. İzmir’deki Amerikan konsolosunun kolera hakkında abartılı haberler göndermesi şehrin başlıca ürünleri olan üzüm ve incirin Amerika’ya girişinin yasaklanmasına neden olmuştur. En fazla ihracatın yapıldığı ülkenin Amerika olması nedeniyle İzmir tüccarları ve Osmanlı hazinesi zarar görmüştür.⁵¹

30 Ağustos 1893 tarihli arşiv belgesinde Aydın vilayetinin başlıca ihraç ürünü olan incirin hastalık nedeniyle yabancı memleketlere gönderilemediği belirtilir. Belgenin devamında incirlerin hastalık mikrobunu muhafaza edip etmeyeceği konusunda Heyet-i Tıbbiye ile Meclis-i Umur-ı Sıhhiye’de incelemelerde ve müzakerelerde bulunularak bu konuda bir karar alınması istenir.⁵² 6 Eylül 1893 tarihli diğer bir belgeye göre ise İzmir’deki hastalığın devamı nedeniyle vilayet dahilindeki kazaların gerek İzmir’e gerekse de birbirlerine karşı karantina uygulamaları tahsilatın tamamen sekteye uğramasına neden olmuştur. Aydın Vilayeti Defterdarlığı ilgili makamlardan bu konuda gerekenin yapılması istemiştir.⁵³

Bu salgın sırasında İzmir insanlık, hayır severlik ve yardımlaşma açısından örnek bir olaya da tanıklık etmiştir. İncelediğimiz bazı arşiv belgeleri İzmir’de faaliyet gösteren *Eczahane-i Osmani*’nin sahibi Panayot Efendi’nin hayırsever kişiliğini göstermektedir. Dahiliye Nezareti’nden, Sadaret makamına gönderilen 20 Haziran 1894 tarihli belgeye göre Panayot Efendi, 1893’teki kolera salgını sırasında fakir halka 2500 reçetelik ilaç, belediyeye 500 kıyye asit fenik ve İzmir Hamidiye Sanayi Mektebine de ihtiyaç duyduğu ilaçları ücretsiz olarak vermiştir. Belgede kendisinin sadık ve insaniyetli bir kişi olduğu vurgulanarak rütbe-i rabia ile ödüllendirilmesi istenilmiştir.⁵⁴

Diğer bir arşiv belgesi ise Panayot Efendi’nin iyiliğinin İzmir’le sınırlı kalmadığını gösterir. Aydın vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 22 Haziran 1895 tarihli belgeye göre

⁴⁹ Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, 96.

⁵⁰ Menekşe, “İzmir’de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)”, 413-421; 1893 İzmir kolera salgını sırasında vaka ve ölüm sayılarının günlere göre dağılımı için bkz. Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, 97.

⁵¹ Menekşe, “İzmir’de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)”, 422-423.

⁵² BOA. A. MKT. MHM. 560/7.

⁵³ BOA. A. MKT. MHM. 560/7.

⁵⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.)*, 249/47; Kıyye, okka, 400 dirhemdir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat (Eski ve Yeni Harflerle)*, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2006), 519.

İzmir’de görülen kolera salgını sırasında Burdur Mutasarrıflığının sıhhi tedbirler için acilen talep ettiği beş bin kûsur liralık ilaç parası alınmadan gönderilmiştir. Aradan geçen zaman içerisinde ilaçların parası için gerek Burdur Mutasarrıflığına gerekse de bağlı bulunduğu Konya vilayetine defalarca yazılmıştır. Ancak Dahiliye Nezaretinden istenilen sıhhiye tahsisatının gönderilememiş olması nedeniyle Panayot Efendi’nin parası ödenememiştir. Belgenin devamında hastalığın şiddetle hüküm sürdüğü sırada parasını peşin talep etmeden istenilen ilaçları gönderen Panayot Efendi’nin insani davranışına karşın alacağının iki seneden beri sürüncemede bırakılmasının uygun olmadığı belirtilerek mağduriyetine son verilmesi istenmiştir.⁵⁵

6. 20. Yüzyılın Başlarında İzmir’de Kolera

1910 yılı yaz aylarında Rusya’dan gelen kolera neredeyse Osmanlı coğrafyasının tamamını istila etmiştir. Temmuz ayında Erzurum’da, Ağustos sonunda Van’da görülen hastalık Eylül ortasında Trabzon’a, buradan da Samsun, Amasya, Merzifon, Tokat ve Sivas’a kadar yayılmıştır. Kolera 1 Eylül’de İstanbul’a ulaşmıştır. Bu dönemde kolera’nın İzmir’e, İstanbul’dan bulaştığı düşünülmektedir.⁵⁶

1910’da Aydın vilayetinde İzmir, Kula, Bayındır, Tire ve Bodrum kazalarında görülen kolera 25 Ekim 1910’da İzmir’de başlamış ve 6 Ocak 1911’de yine İzmir’de son bulmuştur. Şehirdeki ilk kolera vakası, sahile yakın çarşıda görülmüştür. İkinci vaka, birinciye uzak bir bölge olan şehrin yüksek bir mahallesinde ortaya çıkmıştır. Sonraki vakalar ise bu yüksek mahalleden aşağıya doğru inmiştir. Özellikle şehrin ışıktan mahrum, kapanık, rutubetli ve harap yerlerinde yaşayan fakir halk koleradan etkilenmiştir. Kolera vakalarının neredeyse yarısı hasta vefat ettikten sonra haber alınmıştır. Bu nedenle yeteri kadar tıbbi gözlemde bulunulamamış ve bu durum şehirdeki sıhhiye müfettişinin raporuna da yansımıştır.⁵⁷

1910 salgını sırasında İzmir’de koleraya karşı alınan sıhhi tedbirlerin neler olduğuna dair vilayet sıhhiye müfettişinin raporunda bazı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre kolera şüphesi taşıyanlar bakteriyolojik tahlillerinin sonucu beklenmeden tecrit edilmişlerdir. Kolera hastaları yalnız yaşıyorlarsa ya da ev, hastanın tedavisine uygun değilse hasta tecrithaneye sevk edilmiştir. Ancak ev, hastanın tedavisine uygunsa kapıda nöbetçi polis veya belediye çavuşu görevlendirilerek kordon altına alınmıştır. Ayrıca hastayla birlikte bulunanlar da tıbbi gözetim altına alınmış; iyileşen hastalar istirahat raporlarının tarihinden 5 gün sonra muayene edilmişlerdir. Hastalığın görüldüğü evler hastanın tecrithaneye naklinden veya cenazesinin çıkarılmasından sonra yeniden dezenfekte edilmiştir. Alınan bütün önlemlere rağmen 1910 yılında Aydın vilayetinin genelinde 266 kolera vakası görülmüş ve bunlardan 155’i ölümle sonuçlanmıştır. En fazla vefat İzmir’de görülmüştür. 25 Ekim 1910’dan 6 Şubat 1911’e kadar İzmir’de 247 kolera vakası görülmüş ve bunlardan 102’si ölümle sonuçlanmıştır.⁵⁸

⁵⁵ BOA. DH. MKT. 393/28.

⁵⁶ Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları I*, İstanbul: 1995, Editör: Nil Sarı, 58-59.

⁵⁷ *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye ile Ona Merbut Müessesat-ı Fenniye ve Sıhhiyenin İcraat ve Mesaisi, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye’de Zuhur Eden Koleraya Dair Malumat-ı İhsaiye ve Bu Babda İttihaz Olunan Tedabir*, (Selanik Matbaası: Dersaadet, 1328), 70.

⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Karıcı, *Osmanlı Hükümetlerinin Sağlık Politikaları (1908-1914)*, 442-444; İzmir’deki Amerikan Başkonsolosu Harris’in bu salgına dair verdiği rakamlar dikkat çekicidir. Harris’in, 1 Şubat’ta bildirdiğine göre İzmir’de 1911 yılı ocak ayı boyunca 194’ü ölümle sonuçlanan 322 kolera vakası rapor edilmiştir. Ocak ayına ait olduğu belirtilen

1911 yılı Mayıs ayı sonlarına gelindiğinde kolera İzmir’de ikinci bir salgın dalgası yapmıştır. Bu dönemde hastalıktan ilk vefat 27 Mayıs’ta gerçekleşmiş ve salgın Ekim ayına kadar devam etmiştir. Bu süreçte İzmir Belediyesi tedbir alma noktasında daha hızlı davranışa da uygulamadaki eksikliklerin devam ettiği görülmüştür. Ayrıca hastalığın etkileri şehirde tam olarak görülmediğinden halk kolera’yı ciddiye almamıştır. Halkı hastalık konusunda şüpheye düşüren bir durum, Hacıbey Sokağı’nda görülen bir vakadır. Bu vakada vefat eden kişiyi 3 doktor incelemiştir. Bu doktorlardan ikisi hastanın ölüm sebebinin kolera olmadığını ifade ederken üçüncü doktor hastanın koleradan öldüğünü belirtmiştir. Alınan tüm tedbirlere rağmen kolera, Ağustos ayında da etkisini devam ettirmiştir.⁵⁹ Bu noktada İzmir’deki Amerikan başkonsolos yardımcısının verdiği bilgiler önemlidir. Başkonsolos yardımcısı Memminger’in 19 Haziran’da verdiği bilgiye göre 6-18 Haziran tarihleri arasında 39’u ölümlle sonuçlanan 79 kolera vakası rapor edilmiştir.⁶⁰ 1-13 Ağustos tarihleri arasında şehirde 36’sı ölümlle sonuçlanan 51 kolera vakası görülmüştür.⁶¹ 28 Ağustos-3 Eylül tarihleri arasında ise rakamlarda artış olmuştur. Bu periyotta 188 kolera vakası görülmüş ve bunların 86’sı ölümlle sonuçlanmıştır.⁶²

İttihat ve Terakki Fırkası İzmir mebusu Seyyit Bey, 4 Eylül 1911’de Dahiliye Nezaretine bir telgraf göndermiş ve şehirdeki kolera salgınına dair bilgi vermiştir. Seyyit Bey, telgrafında koleranın İzmir’deki şiddetini günden güne artırdığını belirterek hastalığa karşı bazı tedbirler alınsa da bunların yeteri kadar fayda sağlamadığını ifade etmiştir. Araç-gereç eksiliği nedeniyle koleralı bölgelerin tahliye edilemediğini belirten Seyyit Bey, yeteri kadar çadır verilmemesi halinde durumun daha da kötüleşeceğini ifade etmiştir. Bu nedenle 200 kadar çadırın verilmesi için İzmir Fırka Kumandanlığına gerekli emirlerin verilmesini istemiştir. Ayrıca İzmir’e on doktorun daha gönderilmesini talep etmiştir. İstanbul’da yapılan değerlendirme sonucunda ilgili makamlara gerekli emirler verilmiştir.⁶³

Aynı tarihlerde İzmir’de kolera ile mücadelede yardım için “*Solidarité (Dayanışma, Yardımlaşma)*” isimli uluslararası bir cemiyet belediyeye müracaat etmiş ancak bu müracaat geri çevrilmiştir. Bunun üzerine Fransa Konsolosluğu, Dahiliye Nezaretine bir yazı göndererek koleranın şehirde yarattığı endişeyi belirtmiştir. Konsolosluğun bu hamlesine rağmen İzmir Belediyesi bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele için kurulan ve nizamnamesi vilayet tarafından da tasdik edilmiş olan bu cemiyetin yardımlarından kaçınmıştır. Bunun üzerine Dahiliye

bu rakamların farklı kaynaklarla uyumadığı görülmektedir. Bkz. <https://www.jstor.org/stable/4566006> (Erişim: 1.11.2024).

⁵⁹ Berci, “İzmir’de Kolera Salgınları (1910-1912)”, 379-382.

⁶⁰ <https://www.jstor.org/stable/4566526> (Erişim: 1.11.2024).

⁶¹ <https://www.jstor.org/stable/4566747> (Erişim: 1.11.2024).

⁶² <https://archive.org/details/jstor-4566868/page/n1/mode/2up> (Erişim: 1.11.2024).

⁶³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Dahiliye, İdare, (DH. İD.)* 57/9; İzmir’de koleranın Ağustos ve Eylül ayı içerisindeki şiddetine dair fikir vermesi noktasında Alman konsolosluk raporları önemlidir. Buna göre 11-17 Eylül 1911 tarihleri arasında 30’u ölümlle sonuçlanan 50 kolera vakası rapor edilmiştir. İzmir’deki Alman konsolosu, 11 Eylül öncesine dair bir oran vermemekle birlikte bu rakamın bir hafta öncesine göre çok az olduğunu belirtmiş ve kolera vakalarındaki ani düşüşe dikkat çekmiştir. Bu sayede önceki haftalarda meydana gelen yüzlerce ölümlü vakaya da işaret etmiştir. Bu sırada Amerika bayraklı bir vapurda yapılan kontrol sırasında bir Alman posta memuruna veba tanısı konulmuştur. Bu haber İzmir halkını endişeye sevk ettiği gibi Dr. Aristidi Paşa başkanlığındaki sağlık komitesi de sağlık tedbirlerini sıkılaştırma kararı almıştır. 23 Eylül’de yapılan resmî açıklamada 17 kolera vakasının daha tespit edildiği, bunlardan 9’unun hayatını kaybettiği ve gerekli tedbirlerin alınmaya devam ettiği açıklanır. 20 Ekim 1911 tarihli resmî açıklamada ise İzmir’de birkaç haftadır yeni veba ve kolera vakası görülmediği belirtilir. Bkz. Ahmet Asker, “Alman Konsolosluk Raporlarına Göre 1911-1914 Yılları Arasında Osmanlı Liman Kentlerinde Kolera”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 22/1, (2021), 114-115.

Nezareti, Aydın vilayetine bir yazı göndererek cemiyetin geçmişteki başarılı çalışmalarını hatırlatmış ve çalışmasına izin verilmesini istemiştir. Konuya ilişkin olarak Aydın Vilayeti Valisi Nazım Bey tarafından Dahiliye Nezaretine 12 Eylül 1911'de bir telgraf gönderilmiş ve belediyenin duruşuna dair açıklama yapılmıştır. Telgrafta, 1910'da görülen kolera salgını sırasında da söz konusu cemiyete gerekli izinlerin verildiği ancak cemiyetin rastladığı kolera vakalarını belediye sıhhiye heyetlerine haber vermesi gerekirken bazı vakaları gizlediği belirtilmiştir. Cemiyetin, durumu ağır olan hastaları Belediye Hastanesi yerine kendi tedavihanesine götürerek yapılacak çalışmaların gecikmesine neden olduğu da ifade edilmiştir. Cemiyetin 1911'de de aynı faaliyetlerde bulunacağını anlaşılmaması üzerine yardım teklifi geri çevrilmiştir. Nazım Bey, telgrafının devamında İzmir Belediyesi'nin bir Kolera Hastanesi açacağını, özel koşullar ve odalar hazırlayacağını, bunların kendi tebaaları için yeterli görülmemesi durumunda İzmir'deki yabancı hastanelerin kanunlara uygun hareket etmek şartıyla bir bölüm açabileceklerini belirtmiştir. Nazım Bey, telgrafının son kısmında İzmir'deki salgının günden güne hafiflemekte olduğunu ve hastalığın ortadan kaldırılması için gerekli çalışmalar yapıldığını da ifade etmiştir.⁶⁴

İzmir basını, 1911'deki salgının sona ermesiyle birlikte bazı istatistiki bilgiler vermiştir. Rum basınından aktarma yapan Ahenk gazetesine göre Nisan'da 9, Mayıs'ta 39, Haziran'da 159, Temmuz'da 84 ve Ağustos'ta 530 kişi koleraya yakalanmıştır. Nisan'da 7, Mayıs'ta 19, Haziran'da 93, Temmuz'da 47, Ağustos'ta ise 243 kişi olmak üzere toplam 409 kişi kolera nedeniyle hayatını kaybetmiştir.⁶⁵ Bu salgın sırasında devlet kurumlarının halkı ikna etme konusunda yetersiz kalması üzerine dini kurumlardan yardım istenmiş ve İstanbul'daki Bâb-ı Fetva Dairesinden iki fetva alınmıştır.⁶⁶ Kolera, 1913 yılı yazında İzmir'i bir kez daha ziyaret etmiştir. Hastalık bu kez Selanik'ten İzmir'e gelen göçmenler vasıtasıyla bulaşmıştır.⁶⁷ Dahiliye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen 30 Temmuz 1913 tarihli yazıda, Selanik ve çevresinden gelen göçmenlerin dört kişiye kolera bulaştırdığının anlaşıldığı ve gerekli sıhhi tedbirlerin alınmaya başlandığı bildirilmektedir.⁶⁸ Dahiliye Nezareti, 6 Ağustos 1913'te bu sefer Hariciye Nezaretine bir yazı göndermiştir. Yazıda koleranın İzmir'e, Selanik'ten gelen göçmenler tarafından taşındığı hatırlatılarak buradan İzmir'e göçmen gönderilmemesinin Aydın vilayetinden bir kez daha istenildiği belirtilmiştir.⁶⁹ 6 Eylül 1913 tarihli belgeye göre ise İzmir ve bazı vilayetler ile Meriç havzasında koleranın günden güne şiddetini artırdığı anlaşıldığından hastalığın ortadan kaldırılması için ihtiyaç duyulan 5000 liralık tahsisatın Dahiliye Nezareti bütçesine eklenmesine dair kanun layihasının hazırlanması istenmiştir.⁷⁰

⁶⁴ BOA. DH. İD. 57/9; Ayrıntılı bilgi için bkz. Karcı, "Osmanlı Hükümetlerinin Sağlık Politikaları (1908-1914)", 444-445.

⁶⁵ Berci, "İzmir'de Kolera Salgınları (1910-1912)", 388.

⁶⁶ Mehmet Karayaman, 20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık, (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2008), 185.

⁶⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.) 2029/10.

⁶⁸ BOA. DH.İD. 165/21.

⁶⁹ BOA. HR.SYS. 2029/10; Konuyu yakından takip eden Dahiliye Nezareti, 9 Ağustos 1913'te İstanbul Valiliği ile Polis Müdüriyetine bir yazı göndermiştir. Bu yazıda İzmir gibi İstanbul'a da koleranın Selanik'ten gelen göçmenler vasıtasıyla bulaştığı hatırlatılarak bundan sonra muhacirlerin toplu olarak girişlerine izin verilmemesi, şimdiye kadar gelmiş olanların da mümkün olduğunca şehir dışında ve ayrı bir şekilde çadırlarda ikamet ettirilmesi ya da küçük, ulaşımı zor, sapa kasabalara sevk edilmeleri istenilmiştir. Bkz. BOA. DH. İD. 165/23.

⁷⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Babıâli Evrak Odası (BEO.) 4209/315661.

Dahiliye Nezareti'nin konuya ilişkin 2 Eylül 1913 tarihli tezkeresi Meclis-i Vükelada ele alınmış ve layihanın hazırlanılarak Maliye Nezaretine iletilmesi kararlaştırılmıştır.⁷¹ 10 Eylül 1913 tarihli iradeyle de 5000 liralık tahsisatın 1913 bütçesinde yer alan “*Koleraya Karşı Tedabir-i Sıhhiye Masrafı*” tertibine eklenmesine dair kanun layihasının uygulamaya konulmasına karar verilmiştir.⁷² Bu salgın döneminde İzmir’den kara ve deniz yoluyla ayrılanlara karşı karantina uygulanmıştır. Hatta ücretli olarak görevlendirilen şahıslar vasıtasıyla sıhhi kordonlar oluşturulmuş fakat istenen sonuç alınamamıştır.⁷³ Neticede ortaya çıkışından 27 Eylül 1913’e kadar İzmir halkından 258 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 149’u vefat etmiştir.⁷⁴ Kolera, 1916 yazında İzmir’i bir kez daha ziyaret etmiştir. Bu salgın sırasında Vilayet Bakteriyolojihanesinde portör muayeneleri arttırılmıştır. 1916 yılı içerisinde 200.000 kişiye kolera aşısı yapılmıştır. İzmir’de salgının ortadan kalkmasında Vali Rahmi Bey’in aldığı tedbirlerin büyük etkisi vardır. Salgın sırasında Alman Doktor Rodenwaldt, tam yetki ile kolerayla mücadelede görevlendirilmiştir. Alman doktorlarından Sauerwaldt ve Zeiss’in de yardımları ile salgın kısa sürede etkisini kaybetmiştir.⁷⁵ Aydın Vilayeti Valiliği’nin talebi üzerine hükümet, Dr. Rodenwaldt ve yardımcısını koleranın yayılmasının engellenmesi ve aşıların tedariki ile hazırlanması konusundaki hizmetlerinden dolayı nişanla ödüllendirmiştir.⁷⁶

Sonuç

Önemli bir liman şehri olan İzmir tarihi süreç içerisinde farklı salgın hastalıklarla karşı karşıya kalmıştır. İlk defa 1831’de kendisini gösteren kolera, İzmir’de birçok salgına neden olmuştur. Bu ilk salgında yeni bir hastalık olması nedeniyle koleraya karşı veba ile mücadelede uygulanan yöntemler uygulanmıştır. Geçmiş yüzyıllarda vebanın yarattığı korku 1831 sonrasında koleraya karşı da duyulmuş; salgın dönemlerinde halk panik halinde şehri terk etmiştir. Bununla birlikte 1848 salgınında Müslümanların *hastalıktan korunma konusundaki dikkatsizliği*, 1865 salgınında ise Musevi mahallelerinin hijyen açısından kötü durumu dikkat çeken hususlardır. 1831’deki salgına dair yabancı doktorların gözlemleri önemlidir. Ortaya koydukları vaka ve can kaybı sayıları ileride yaşanacak diğer salgınlardan yüksektir. Gerek İzmir’deki 1831 salgını gerekse diğer kolera salgınlarında can kayıplarına dair net ve istatistiki bilgiler bulmak güçtür. Farklı kaynaklar arasında rakamsal tutarsızlıklar bulunmaktadır. Aslında bu durum Osmanlı coğrafyasında görülen birçok salgın için de geçerlidir. İzmir’deki kolera salgınları sırasında bölgeye tabip ve tahsisat gönderilmesi, kordon ve tecrit uygulamaları ile dezenfeksiyon işlemleri gibi klasik yöntemler uygulamaya çalışılmıştır. İzmir’deki kolera salgınlarının şehrin demografik yapısına zarar verdiği gibi ekonomik hayatına da zarar verdiği görülmektedir.

⁷¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)* 179/99.

⁷² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *İrade Dosya Usulü (İ. DUİT.)* 84/54.

⁷³ Karayaman, 20. *Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Sağlık*, s. 185.

⁷⁴ Cumhurbaşkanı Devlet Arşivleri Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE), 110.9.1.7/307.20.6.

⁷⁵ Karayaman, 20. *Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Sağlık*, s. 185.

⁷⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH.KMS.)* 40/24.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
- Babı Asaî, Mektubi Kalemi, (BOA. A.} MKT.) 145/25; 137/91.
- Babîâli Evrak Odası (BOA. BEO.) 4209/315661.
- Dahiliye Kalem-i Mahsus (BOA. DH.KMS.) 40/24.
- Dahiliye, İdare, (BOA. DH. İD.) 57/9; 165/21; 165/23.
- Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (BOA. HR. MKT.) 84/88; 85/4.
- Hariciye Nezareti Siyasi (BOA. HR.SYS.) 2029/10.
- Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR. TO.) 410/31; 410/30.
- İrade Dosya Usulü (BOA. İ. DÜİT.) 84/54.
- Meclis-i Vükela Mazbataları (BOA. MV.) 179/99.
- Sadaret, Meclis-i Vala Evrakı, (BOA. A.} MKT. MV.L.) 10/76.
- Sadaret, Mühimme Kalemi Evrakı (BOA. A.} MKT.MHM.) 338/39; 338/49; 560/7.
- Sadaret, Umum Vilayat Evrakı (BOA. A.} MKT.UM.) 116/78; 167/8.

Kitaplar

- Ayar, Mesut, Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895), Kitabevi Yayınları, İstanbul
- Beyru, Rauf, 19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2005.
- Karayaman, Mehmet, 20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2008.
- Karcı, Erol, Doktor Kasım İzzeddin Bey ve Mekke'de Kolera Salgınları (1893-1896), Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2020.
- Pollitzer, R., *Cholera*, World Health Organization Monograph Series, Geneva 1959.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2017.
- Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye ile Ona Merbut Müessesat-ı Fenniye ve Sıhhiyenin İcraat ve Mesaisi, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair Malumat-ı İhsaiye ve Bu Babda İttihaz Olunan Tedabir, Selanik Matbaası, Dersaadet 1328.
- Yıldırım, Nuran, "Büyük Kolera Salgını (1865) ve Mabeyn-i Hümayun Eczacısı Vincent Péche ile Robert Kolej'den Cyrus Hamlin'in Kullandıkları Antikolerik Terkipler", 14. Yüzyıldan

Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-I, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.

Yıldırım, Nuran, "Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Suları", 14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-I, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.

Makaleler

Adak, Ufuk, "Doğu Akdeniz'de Salgın Hastalıklarla Mücadele: Klazomen (Urla) Tahaffuzhanesi", *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. VII/2, Aralık 2021, 131-156.

Asker, Ahmet, "Alman Konsolosluk Raporlarına Göre 1911-1914 Yılları Arasında Osmanlı Liman Kentlerinde Kolera", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 22, 1, 2021, 51-69.

Berci, İbrahim, "İzmir'de Kolera Salgınları (1910-1912)", *Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, S. 9, 2021/Yaz, 363-398.

Beyru, Rauf, "XIX. Yüzyıl İzmir'inde Salgın Dönemleri ve Yaşam", *İzmir'in Sağlık Tarihi Kongresi, 1-3 Aralık 2005, Bildiriler*, Editörler: Eren Akçiçek-Onur Kını, Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi ve Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, İzmir 2009.

Çil, Hikmet, "Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Charles Bonkowski Paşa'nın Osmanlı Türkiye'sinde Başgösteren 1893-1895 Kolera Salgını Sırasında Aldığı Sağlık önlemleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 24, 1, 2023, 105-137.

Eraksoy, Haluk, "Beşinci Kolera Pandemisi (1881-1896): Geriye Ne Kaldı?", *Klimik Dergisi*, 24/ 2, 2011, 75.

Karcı, Erol, "Osmanlı Devleti'nde Bakteriyoloji Öğretiminin Öncüsü Doktor Hamdi Aziz Paşa ve 1902-1904 Irak Kolerasına Dair Tespitleri", *SUTAD*, Ağustos 2020, S. 49, 399-417.

Menekşe, Metin, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)", *TAD*, C. 39, S. 67, 2020, 385-433.

Töre, Okan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım", *Klimik Dergisi*, 34 (1), 2021, 1-12.

Unat, Ekrem Kadri, "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Editör: Nil Sarı, İstanbul 1995, 55-65.

Yılmaz, Özgür, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/1, 2017, 23-55.

Yılmaz, Özgür, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", *Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Dergisi*, 8 (2021/Kış), 85-128.

Tezler

Karcı, Erol, *Osmanlı Hükümetlerinin Sağlık Politikaları (1908-1914)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Tokat 2017.

İnternet Kaynakları

<https://archive.org/details/jstor-4566319/page/n1/mode/2up> (Erişim.30.10.2024).

<https://archive.org/details/jstor-4566868/page/n1/mode/2up> (Erişim: 1.11.2024).

<https://www.jstor.org/stable/4566006> (Erişim: 1.11.2024).

<https://www.jstor.org/stable/4566526> (Erişim: 1.11.2024)

<https://www.jstor.org/stable/4566747> (Erişim: 1.11.2024).